

С. Ақымбек,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ. к.

ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ТІРКЕСІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сөз тіркесі болу үшін ең кемі екі толық мағыналы сөз қажет және олар бір-бірімен логикалық жағынан толық үйлесімді болуы керек. Сол секілді дыбыстар тіркесі де қатаң заңдылықтарға сүйеніп құралады. Дыбыстардың тіркесі дегеніміз олардың артикуляциялық, сондай-ақ акустикалық жағынан үйлесуі болып шығады. Сонда қазақ тіліндегі дыбыс тіркесі күрделі артикуляциялық құбылыстардың бірі болып табылады. Қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерін зерттеуге көп еңбек сіңіріп, арнайы еңбектер жазған проф. С.Мырзабеков дыбыс тіркесіне «Дыбыстар тіркесі - тілдегі дыбыстардың бірімен-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны. Бұл - халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетілген, жүйеленген сөйлеу өнерінің (қаруының) жемісі, нәтижесі» [1, 11 б.] деп анықтама береді. Ғалым берген анықтаманың болашақ зерттеулерге нұсқау болатын екі тұсына арнайы тоқтауға тура келеді. «Дыбыстардың бірімен-бірі қатар тұру мүмкіндігі» - біздің зерттеу нысанымыз тұрғысынан қатар тұрған екі дыбыстың артикуляциялық үйлестігі. Егер екі дыбыстың арасында артикуляциялық үйлесім болмаса, онда ол дыбыстар тіркес құрай алмайды. Ендеше, дыбыс тіркестері тілдегі буын, сөз, сөз тіркесі тәрізді тұрақтаған, оны бұзуға болмайтын қалпы бар айтылым үлгі болып табылады.

Дыбыс тіркесінің артикуляциясы жалпы фонетика тұрғысынан да қаралады: проф. Л.Р.Зиндер: «Наличие соответствующего приспособления, адаптации, звуков в одном языке и отсутствие его в другом, относительное постоянство особенностей каждого языка в этом отношении... находит себе объяснение в устойчивости артикуляционной базы, в передаче фонетических особенностей от поколения к поколению» [2, 234 б.] дейді. Дыбыс тіркестері жайлы орыс және өзге тілдер лингвистикасының тәжірибесін барласақ, бұл мәселенің жан-жақты және молынан қаралғанын көреміз. Проф. Р.И.Аванесов өзінің «Русское литературное произношение» деген еңбегінде орыс тіліндегі дыбыс тіркесіне көп орын берген [3, 128-152 б.]. Аталған еңбек-

тердегі пікірлердің барлығы дерлік дауыссыз – дауыссыз, дауысты – дауыссыз, дауыссыз – дауысты дыбыстардың тіркесіне баса мән берумен шектелген. Ал біз сөз еткелі отырған мәселе тек дауысты мен дауыстының тіркесу мәселесі болып отыр.

Қазақ тілінде, әдетте, дауысты дыбыстар бір-бірімен тіркеспейді. Мектептен таныс *аюы, оюы* деген сөзіміздің айтылуы *айуу, ойуу* екені қазіргі фонетикада дәлелдеуді қажет етпейді. Ал орта білім беру бағдарламасы бойынша бұл дауысты дыбыстардан тұратын сөз болып әлі күнге дейін жүр. Тіпті сөз ішінде ғана емес, сөз аралығында да екі дауысты дыбыс қатар тұра алмайды. Айтқанда *сар-ағаш, жетарал, әлөкпә*, ал жазғанда *сары ағаш, жеті арал, ала өкпе* болып кете береді. Сонда дауысты дыбыстар бір-бірімен қалай тіркес құрайды деген сұрақ туындайды.

Біздің ойымызша дауысты дыбыстарды тіркестіруде екі түрлі негіз бар. Оның біріншісі өлең тармақтарындағы буын санына байланысты. Қара өлең өлшеміндегі буын санын толтыру үшін бунақ ішінде қатар келген екі сөз жапсарындағы дауыстылардың біреуі түсетін немесе түспейтін жағдай кездеседі. Мысалы:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.

Айтылуы:

*Бұрұңғу³ // ескі-бййді⁴ // тұрсам-барлап⁴,
Мақалдап³ / айтад-екен⁴ // сөз-қосарлап⁴.*

Абай

Бұл өлеңнің тармағының екінші бунағында қатар келген екі дауыстының алдыңғысы түсіп буын санына сыйып тұр. Ал мына өлең тармағында басқаша жайтты байқауға болады.

Ақыл – тон, аңлағанға тозбайтұғын,
Ғалым – кен, күнде өніп қоздайтұғын.

Айтылуы:

*Ақыл-тон³ // аңлағанға⁴ // тозбайтұғын⁴,
Ғалым-кен³ // күндө-өнүп⁴ // қоздай-түгүн⁴.* Ізтілеуұлы Т.

Бұл өлеңнің екінші тармағының екінші бунағында екі дауысты дыбыстың қатар тұрмақа амалы жоқ. Ғалым С.Мырзабек қайткенде де мұны дауыстылардың тіркесі бола

алмайды деп көрсетеді [4:92]. Біздің ойымызша өлеңдегі буын санын толтыру үшін екі дауыстыны қатар айтылуы қажет. Тек осы бунақты интонациялық тұрғыдан дұрыс тиянақтай білуіміз керек.

Екіншіден, дыбыстың өмір сүру ортасы – буын. Яғни дыбыстың тыныс-тіршілігі, бар болмысымен көрінетін, танылатын жері – буын және буындар аралығы. Ал буынның негізін құрайтын дауысты дыбыстар екенін

ескерсек, дауыстылардың тіркесі буындардың тіркесі болып шығады да, буындар үндесі өз алдына қарастырылады. Мұның өзінде көрші буындардағы дауыстылардың сап түзеуінде қалыптасқан тәртіп, жүйе болады екен. Түрколог П.М.Мелиоранский де бұған арнайы тоқтап былай көрсеткен [5:27]:

Жұрнақтардағы дауыстыларды дұрыс сәйкестендіру үшін, келесі кестеге назар аудару қажет:

Дауысты «а» және «ы»-дан кейін қысаңнан «ы» келеді				
{	»» «ә», «е» және «і»	»»	»»	«і»
	»» «о», «ү»	»»	»»	»» «ү»
	»» «ө», «ү»	»»	»»	»» «ү»
Дауысты «а» және «ы»-дан кейін ашықтан «а» келеді				
{	»» «ә», «е» және «і»	»»	»»	«е»
	»» «о», «ү»	»»	»»	»» «а»
	»» «ө», «ү»	»»	»»	»» «ө»

Ғалымның көрсетіп отырған кестесін дауыстылардың жақ жағынан синтагмалық қатысы деп қарасақ болады. Бұл сөздің бойында дауысты дыбыстардың белгілі тәртіппен кезектесіп байланысатынын дәлелдейтін бірден-бір кесте болып шығады. Кесте бойынша қазақ тіліне *өлеңдөтүп (өлеңдетін), күмүстөлген (күмістелген)* деген сөздер мүлдем жат емес.

Осы айтылған пікірді дамыта түскен С.Мырзабек 9 түрлі ерекшелікті ашып береді [4: 94].

1. Бас (бірінші) буында **а** дыбысы келсе, **келесі буында:**

а) негізінен **а, ы** жеке-жеке не аралас-құралас қолданылады: *ала, бала, айтқан, ақын, ақыл, балаларымыз;*

ә) **ү** дыбысы дауыссыз **у**-мен қосақтасып, **үу, уү** түрде ұшырайды: *алүу, қарүу, арүу, ауүл, ауүз, бауүр, дауүл, қауүн, жауу, жауу, тауу, бауу, ауу, саууқ;*

б) **ү** (кірме сөздерде): *мақұл, бақұл, мазмун, мақрұм, мақлұқ, нақұрыс, абұрой (абырой).*

2. **ә** дыбысынан **соң:** а) негізінен **е, і:** әбден, әдеп, әкім, әлек, әні, әбігер, бәле, бәлі, шәкірт, әріп;

ә) **ә:** *әзәзіл, мәрмәр, мәмпәси, нәмәрт, зәмзәм, тәбәрік, тәнәпіс (кіт.);*

б) **уү:** *сәуүр, тәуүр, әуүт, әуүр* б) **ү** (кірме сөздерде): *мәжбүр, мәңгүрт, әңгүдік, мәулүт, әулүк, сәкүн, кәуүр* г) **үу:** *Әбүу.*

3. **е**-ден соң: а) негізінен **е, і:** *бекер, екі, келсе, егер, ене, ерік, серік, берік, шеке;*

ә) **үу, уү:** *ерүу, берүу, жерүу, кесүу, тесүу, теуүп, сеуүп, деуу, жесуу, кеуүл (өс).*

4. **о**-дан соң **ү, а:** *оқү, осү, ойүн, отүр, отан, обүр, соқүр, шотүр, ора, орақ, қора, қосақ, қонақ, қойан, торү, оран, ошақ, обал.*

5. **ө**-ден соң **ө, ү:** *өлөң, өзөн, өкпө, бөкөн, бөлөк, жөкөн, сөрө, төрө, өзү, мөлдүр, көзү, бөлүк, көлүк, көрүк, төзүм, өрүк.*

6. **ү**-дан соң **ү** және **а:** *бүрүн, мүрүн, құлүн, үзүн, үгүм, күйүн, құлақ, құрақ, сұрақ, ұзақ, тұзақ, шүжүк, шүрай.*

7. **ү**-ден соң а) **ү ө:** *бүкүл, бүлүк, жүрөк, жүзүк, күлкү, күлшө, мүлүк, мүлдө, сүйөк, сүлүк, түлкү, түйө, түрүк., түтүк, шүйкө.*

ә) **ө** (кірме сөзде) *кууө, күнө, іңкәр, жүбө, үуөде, үуәлі, мүсәпір, дүдәмал, күмән.*

8. **ы**-дан соң: а) **ы** және **а:** *күмән, быйыл, былық, жыбыр, жыра, жырақ, зыйан, қыран, қылық, қызық, қылау, қызар, сызық, сызат;*

ә) **үу:** *сызүу, қызүу, қырүу, жырүу, тыйүу, сыйүу, сыгүу, шыгүу, сынүу, қырүу, ызүу.*

9. **і**-ден соң: а) **і, е:** *ішік, білім, бйік, жііі, жібек, білек, кілем, кісен, кйім, міндет, міне, сіңір, сімір, тілек, тірек, іре, ійе, ішік;*

ә) **үу:** *ілуу, білуу, бітуу, кіруу, сіңуу, шіруу, ірүу, ісүу, ішүу.*

б) **ө:** *сірө, тіпө, іңгө, ірө, ілдө, пірөдар, мінөйі, кісөпір, ійө (ия), ійөкіі (яки).*

Бұл үлгіден байқайтынымыз кезінде П.М.Мелиоранский ұсынған ашық және қысаң дыбыстар кестесі қазіргі кезде әмбебап

бола алмайтыны. Себебі қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздердің өзіндік табиғаты тұрақты кесте жүйесін жасауға мүмкіндік бермейді.

С.Мырзабек дауыстылар тіркесін талқылай келе мынадай қорытынды жасайды:

1) Жуан дауыстылар жуан дауыстылармен, жіңішке дауыстылар тек жіңішке дауыстылармен ғана тіркеседі. Жуан-жіңішке жіңішке-жуан тіркестер – жазудың жемісі;

2) езулік дауыстылардан соң дауыссыз у-дың көмегінсіз еріндіктер жеке-дара тұрмайды. Тек кірме сөздерде ғана кездесуі мүмкін;

3) жіңішке еріндіктерден соң жіңішке, қысаң езуліктер әсте тіркеспейді.

Аталған тұжырымға қосатынымыз – дауыстылардың тіркесі өлең бунақтарында да іске асатындығы, тек оларды әуен, ырғақ тарапынан ыңғайластыру қажеттігі бар екендігі. Сонда ғана дыбыстық жүйені кешенді түрде зерттеудің мол нәтижеге қол жеткізеді.

1. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 248 б.

2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1979. – 313 с.

3. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1972. – 415 с.

4. Мырзабектен С. Қазақ тілі фонетикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 277 б.

5. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. 1894. ч.1. СПб.

Съезд Акимбек СОЧЕТАНИЕ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ

В статье рассматриваются вопросы сочетания гласных звуков казахского языка. Описывается характеристика, предлагаются закономерности и квалификация.

Syezd Akimbek THE COMBINATION OF VOWELS

In article questions of a combination of vowel sounds of the Kazakh language are considered. Its characteristic is described, offered laws and qualification.

З. С. Күзекова, М. А. Асылбаева,
Н.Ә. Назарбаев университеті

САН ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨРІСІ ТУРАЛЫ

Қазақ тілінде сан ұғымын білдіретін тұтастай жүйе бар. Сан, санау адам өмірінде үлкен орын алатынын білеміз. Математика цифрмен жұмыс істесе, ал тілде бұл үшін арнайы сөздер - сан есімдер бар, алайда, грамматикалық сан-дар математикалық санның көшірмесі емес.

Математика мен философиядағы сан тілдегі сан емес, тілдегі сан - грамматикалық тұлғасы бар, грамматикалық амалдары бар таза грамматикалық категория. Сан туралы ұғым көптеген ғалымдарды қызықтырған, оған куә көптеген еңбектерді атауға болады; қаншама философтардың шығармаларында (Аристотель, 1975; Декарт, 1950; Гоббс, 1989; Кант, 1998; Гегель, 1970; Маркс,) сан ұғымы туралы ойлар жазылды; сан категориясын тілдік тұрғыдан объективтендіруге қаншама еңбек жазылды: Есперсен, 1958; Бодуэн де Куртенэ,

1963; Панфилов, 1971, Полянский, 1984; Акуленко, 1990; Бондарко, 1996.

Сан есімнің логикалық, философиялық, ұлттық мәдени, мифологиялық та ерекшеліктері бар. Сан мағыналы сөздердің нақ осы ұғымы сандардың функционалдық сипатын түсіндіреді. Заттардың есептік қатынасы, олардың белгілері объективті шындықтың фактілері. Сан категориясы объективті әлемнің сипаттарын танудың нәтижесі, ал осы есептік ұғым тілде санның тілдік категориясын құрайды. Сонымен, сан дегеніміз – сыртқы әлемнің құбылыстары мен заттарын мөлшері жағынан сипаттайтын категория.

Сансыз, есепсіз кез келген білім де, кез келген ғылым да, өмірге деген кез келген қатынас та мәнсіз, мағынасыз болып табылады. Сан тек қана заттың мөлшер, өлшемін білдірмейді, сон-